

УДК 343.988:343.85(4)(73)

Джу́жа А. О. – кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-
виконавчого права Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ

РЕСТИТУЦІЯ ТА КОМПЕНСАЦІЯ ЯК ОСОБЛИВІ ФОРМИ ВІКТИМОЛОГІЧНОГО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ: ДОСВІД КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА США

Розглянуто такі важливі форми віктимологічного запобігання злочинам, як реституція та компенсація. Висвітлено досвід європейських країн і США щодо відшкодування завданої шкоди, примирення потерпілого з обвинуваченим, надання жертвам злочинного посягання професійної медичної та психологічної допомоги. Обґрунтовано доцільність урахування цього досвіду в законодавстві України.

Ключові слова: віктимологічне запобігання, реституція, компенсація, вторинна віктимізація, відшкодування шкоди.

Заходам віктимологічного запобігання злочинам у країнах Західної Європи та США приділяють значну увагу, зокрема на найвищому державному рівні. Модель ґрунтується на методах відновлення порушених соціальних зв'язків з метою збереження суспільного порядку, знизивши таким чином вразливість десоціалізованих груп населення. Ця модель є найбільш популярною з-поміж представників офіційних інстанцій, серед іншого правоохоронних органів. Вона вписується в соціально-правові моделі місцевого самоврядування, які розробляють правознавці, соціологи, кримінологи. За таких умов відшкодування шкоди, завданої злочином, потрібно вважати одним із найважливіших показників правосуддя [1, с. 18–19].

Ураховуючи особливості сучасного стану України та менталітету її громадян, відшкодування шкоди (реституцію) бажано пов'язувати з наданням допомоги (компенсацією).

Реституція могла б відновлювати потерпілому шкоду і в тому разі, коли застосовують заходи некарального впливу.

Компенсація, тобто виплата державою потерпілому на додаток до неадекватної реституції й за неможливості її здійснення злочинцем, переконала б громадян у тому, що держава несе відповідальність перед своїми громадянами, захищаючи їхні права та інтереси.

Безпека потерпілого повинна бути законодавчо гарантованою і реально забезпеченою [2, с. 17]. Це стосується також очевидців та інших осіб, які обізнані про подію злочину. Водночас нині продекларовано лише одну.

У США, наприклад, у всіх штатах і на федеральному рівні прийнято закони, що встановлюють правила поведження поліції та інших представників правосуддя з жертвами злочинів.

З цією метою Міністерство внутрішніх справ Англії та Уельсу 2000 року оприлюднило «Хартію жертв злочинів». У 1985 році тут було засновано Національну асоціацію допомоги жертвам злочинів, яку фінансували держава та благодійні організації. Асоціація та її численні відділення активно співпрацюють з поліцією. Метою діяльності організації є надання матеріальної, правової, моральної та іншої допомоги потерпілим від злочинів [3, с. 74].

Обираючи найбільш оптимальну вітчизняну модель державного відшкодування шкоди потерпілим, доцільно враховувати позитивний досвід провідних європейських держав. Актуальним є загальний аналіз механізмів відшкодування шкоди, завданої насильницькими злочинами, у межах кримінального процесу цих держав.

Заслугує на увагу досвід створення фондів відшкодування збитків потерпілим від злочинів. Причому ключовими питаннями тут є: а) джерела фінансування фонду; б) підпорядкування фонду; в) умови та обсяг компенсації, яку здійснює фонд.

У Німеччині питання про державну компенсацію шкоди врегульовано в Кримінальному кодексі та Законі «Про відшкодування жертвам насильницьких дій» від 1985 року. Держава гарантує особам, здоров'ю яких було завдано шкоди внаслідок учинення проти них умисного насильницького діяння, забезпечення медичної допомоги, пенсії або догляду відповідно до поданої заяви.

Відшкодування за рахунок коштів держави надають потерпілим від умисних насильницьких дій, зокрема діянь, що мають характер сексуального насильства. Наявність фізичної

або психічної шкоди, завданої внаслідок нападу, є необхідною умовою для отримання відшкодування.

Виплати здійснюють незалежно від наявності заяви жертви до органу правопорядку та завершення досудового розслідування, адже достатнім є власне факт відкриття провадження.

Право на відшкодування за рахунок держави є складовою соціального права на компенсацію, незалежно від будь-яких претензій жертви щодо отримання відшкодування безпосередньо від правопорушника.

Компенсації підлягають витрати на:

- медичну, психічну допомоги;
- професійну реабілітацію;
- пенсії для інвалідів – потерпілих (якщо працездатність зменшилася внаслідок учиненого діяння);
- вартість проведеної фізичної терапії;
- поховання;
- підтримку сімей потерпілих, що втратили годувальника [4, с. 79–80].

У кримінальному кодексі Австрії інститут відшкодування завданої злочином шкоди встановлено як апробаційну умову в разі умовного звільнення від покарання, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі, умовного звільнення від відбування примусового заходу, пов'язаного з позбавленням волі у формі вказівки винуватій особі в період строку випробування відшкодувати власними силами завдану шкоду. В Австрії функціонують держаний та неурядовий механізми, покликані здійснювати виплати потерпілим від злочинів.

Також діє урядова програма, що надає фінансову допомогу громадянам країн Європейського економічного простору, які стали жертвами злочинів. У цьому разі компенсацію здійснює Федеральна соціальна служба. Джерелом фінансування її діяльності в зазначеній сфері слугують штрафи, які накладають і стягують із засуджених осіб [5, с. 85]. До того ж, у країні діє Weissner Ring – незалежна некомерційна організація, яка надає допомогу щодо відшкодування жертвам злочинів, зокрема іноземним громадянам. Наповнення фонду відбувається за рахунок грошових внесків його членів і спонсорської допомоги [6, с. 54].

У Франції питання компенсування шкоди в означеному контексті вирішують соціальні органи – комісії з відшкодування

потерпілим від злочинів, наявні при кожному місцевому суді. Такі комісії складаються з двох суддів та одного спостерігача від громадськості. Законодавство цієї країни ґрунтується на принципі повного відшкодування шкоди. Відповідно до положень Кримінального кодексу Франції, відшкодуванню підлягають:

- шкода, завдана внаслідок застосування до особи насильства фізичного чи сексуального характеру;
- витрати на лікування та втрату доходу (втрата працездатності);
- витрати на утримання внаслідок смерті потерпілого годувальника.

Заходи з допомоги потерпілим від злочинів у Бельгії визначено в Законі «Про податки та інші заходи» від 1 серпня 1985 року, де передбачено главу II розділу III під назвою «Державна допомога потерпілим від насильницьких злочинів» [7].

У Бельгії функціонує спеціальний фонд, з якого потерпілі від злочинів отримують грошове відшкодування від держави. Фонд фінансує Міністерство юстиції. Рішення про надання допомоги схвалює Комісія з допомоги потерпілим від насильницьких злочинів.

Так, потерпілому може бути відшкодовано:

- моральну шкоду, що призвела до тимчасової або постійної непрацездатності;
- медичні витрати (наприклад, на протези, препарати);
- тимчасову або постійну інвалідність;
- втрату або скорочення доходів унаслідок тимчасової або постійної непрацездатності;
- етичну шкоду тощо.

Якщо особу злочинця встановлено, то потерпілий повинен спочатку спробувати отримати відшкодування від нього шляхом подання цивільного позову.

Однією з перших країн, яка ратифікувала Європейську конвенцію про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів, є Нідерланди. Ці питання врегульовано кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством, а також Законом «Про посилення становища потерпілого в кримінальному провадженні» від 2009 року.

Потерпілий може звертатись із вимогою про відшкодування шкоди як на стадії досудового розслідування, так і під час судового провадження. У разі припинення провадження потерпілий має право звертатися з позовом у порядку цивільного судочинства.

У Нідерландах із 1976 року діє Фонд відшкодування шкоди від насильницьких злочинів [4, с. 81], що функціонує на підставі Закону «Про фонд відшкодування шкоди від насильницьких злочинів».

У Великій Британії виплати відшкодування потерпілим від будь-яких насильницьких злочинів держава здійснює за спеціальною Програмою відшкодування шкоди потерпілим від злочинів 1961 року та відповідно до порядку цивільного законодавства. Закон «Про кримінальну юстицію» 1988 року підвищив статус цієї Програми. Відшкодуванню підлягає шкода, завдана або власне злочином, або діями, пов'язаними із затриманням чи спробою затримання злочинця або підозрюваного, а також із запобіганням чи спробою запобігання злочину та допомогою, наданої констеблеві. Зокрема, право на відшкодування з боку держави мають особи, яким унаслідок учинення одного або декількох серйозних злочинів завдано шкоду. Відшкодуванню підлягає також шкода, заподіяна злочинами, унаслідок яких підозрюваного було заарештовано.

У Великій Британії існує також Служба відшкодування завданої злочином шкоди. Вона керує спеціальним фондом, створеним для відшкодування потерпілим від злочинів навіть неістотної шкоди, що не підпадає під затверджені тарифи загального порядку [5, с. 86–87].

У США протягом останніх трьох десятиліть створено стабільну систему допомоги потерпілим від злочинів. Спочатку на добровільних засадах виникли перші відповідні громадські ініціативи. Пізніше було створено Національну організацію допомоги потерпілим від злочинів та окрему службу в Департаменті юстиції.

У 1988 році, відповідно до Закону про потерпілих від злочинів, було створено Федеральне відомство для потерпілих від злочинів. Цим самим актом було засновано спеціальний фонд для фінансування різних програм, спрямованих на допомогу та компенсацію жертвам злочинів і забезпечення належного статусу в кримінальному судочинстві, надання юридичної допомоги [8, с. 41–42].

У межах відшкодування передусім компенсують медичні витрати, зокрема психологічне консультування, а також утрату доходу у зв'язку із завданою шкодою здоров'ю, витрати на похорони (якщо внаслідок отриманих травм особа померла).

Передумовою для виплати компенсації потерпілому є його здатність сприяти розслідуванню злочину.

У Швейцарії функціонує державний фонд підтримки потерпілих від злочинів, за діяльність якого відповідає спеціальне управління Міністерства юстиції. Питання відшкодування шкоди в країні врегульовано на законодавчому рівні. Відповідно до їхніх положень, потерпілою від злочину є особа, на яку було спрямовано протиправне діяння та яка стала потерпілою внаслідок такого діяння чи якій було спричинено шкоду, хоча злочинні дії на неї не спрямовували. Так, компенсації підлягають: медичні витрати, витрати на госпіталізацію, ремонт чи придбання слухових апаратів і одягу, окулярів, пошкоджених унаслідок злочину, на поховання, підтримку родини загиблого і осіб, які перебували на його утриманні, а також на дохід, утрачений за час вимушеної непрацездатності. У законодавстві чітко не визначено основні джерела фінансування. Ідеться, зокрема, про обов'язкові внески обвинувачених у вчиненні злочину, за який потенційно може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі та штрафів, передбачених в кримінальному провадженні.

Фінляндія однією з перших у Європі ухвалила спеціальний закон про відшкодування завданої злочином шкоди. В країні не існує спеціального компенсаційного фонду, а допомогу потерпілим від злочинів виплачує Державне казначейство. У зазначеному законі зафіксовано широке коло випадків, за яких потерпілий має право на відшкодування. У документі передбачено можливість компенсування потерпілим усіх видів особистої шкоди, а також шкоди, завданої майну внаслідок учинення будь-яких злочинів. Потерпілим відшкодовують витрати, пов'язані з непрацездатністю, лікуванням і подальшим медичним обслуговуванням, інвалідністю, утратою одягу, певних предметів тощо.

Якщо потерпілий помер, то закон визначає категорії осіб, які мають право на компенсацію. Це можуть бути один із подружжя або неповнолітні діти. У такому разі відшкодовують витрати на догляд за дітьми, поховання жертви, а також компенсують моральну шкоду, пов'язану з утратою близької людини [9, с. 333–334].

Основною проблемою державної компенсації завданої злочином шкоди є фінансування таких виплат. Зазвичай для цього створюють спеціальні компенсаційні фонди. На сьогодні такі фонди функціонують у Канаді, Австралії, Японії, Новій Зеландії,

а також майже в усіх країнах Європи. Тут ухвалено відповідні закони, що передбачають право потерпілих на державну компенсацію завданої злочином шкоди, а також способи примирення потерпілого з обвинуваченим, професійну медичну та психологічну допомогу жертвам злочинів [10, с. 31–32].

Створення та належне функціонування фонду відшкодування потерпілим від злочинів здатне посилити соціальну захищеність людини, оздоровити моральний стан суспільства та підвищити авторитет держави, її органів правопорядку.

У державах – членах Ради Європи процес створення фондів відшкодування розпочався ще у 1960-х роках. У 1974 році Комітет міністрів Ради Європи ухвалив резолюцію про відшкодування потерпілим від злочину. Відповідно до її положень, країнам-членам було рекомендовано забезпечити державне відшкодування потерпілим або особам, які перебувають на їх утриманні, від умисних насильницьких злочинів у разі, коли відшкодування неможливо здійснити в інший спосіб.

Згодом, у 1983 році, було ухвалено основний документ Ради Європи в цій сфері – Європейську конвенцію про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів, яку ратифікували майже 30 держав [11, с. 6–7].

Резолюція та Конвенція ґрунтуються на концепції соціальної солідарності й справедливості. Вони передбачають такий принцип: оскільки окремі особи перебувають у більш складному матеріальному становищі, ніж інші, то вони мають право на отримання відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок учинення проти них злочину, за рахунок усього суспільства.

В Україні також були спроби законодавчого врегулювати зазначене питання. Так, у 1993 році Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» № 2931-XII [12], у п. 6 якої йшлося про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою. Водночас 1996 року зазначений пункт цієї Постанови втратив чинність.

На розгляд парламенту 2004-го, а потім 2010 року також вносили проекти законів, які передбачали створення в Україні спочатку Фонду потерпілого, а згодом – Фонду відшкодування шкоди. Однак відповідні закони ухвалено не було.

Сьогодні правова система України досі характеризується низьким рівнем захисту права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої внаслідок учинення насильницького злочину.

Досвід європейських держав засвідчує необхідність ухвалення в Україні окремого закону, який врегулює процедури, підстави, умови, механізми та джерела виплат державою коштів потерпілим від насильницьких злочинів.

Відшкодування потерпілому за рахунок державних коштів може здійснюватися, якщо злочин є:

- умисним;
- тяжким або особливо тяжким;
- насильницьким (особливо якщо йдеться про сексуальне насильство);
- таким, що призводить до тяжких тілесних ушкоджень або розладу здоров'я.

Держава повинна надавати відшкодування на користь потерпілих від насильницьких злочинів, зокрема особам, які померли або яким було завдано суттєвих ушкоджень під час спроби запобігання злочинам, надання допомоги органам влади в спробі припинити злочин, затримати злочинця або допомогти потерпілому.

Суми відшкодування повинні покривати принаймні такі види шкоди, як: витрати на реабілітацію фізичних і психічних травм, ліки та госпіталізацію, утримання (коли йдеться про утриманців померлого), поховання, утрата заробітку.

Відшкодування потерпілому від насильницьких злочинів (або його утриманцям) держава має здійснювати незалежно від того, чи було знайдено та/або засуджено злочинця.

Держава має забезпечувати інформаційну обізнаність суспільства про наявні можливості відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких злочинів. Цю інформацію потрібно надати потерпілому після його першого звернення до уповноваженого органу влади (поліції, прокуратури, суду).

До того ж, законодавчого врегулювання потребує питання випадків, коли держава, відшкодувавши потерпілому шкоду від насильницького злочину, отримує право регресної вимоги до особи, винуватой в учиненні такого злочину [13, с. 155–156].

За умови створення в Україні Фонду відшкодування потерпілим від злочинів спеціальними джерелами його фінансування можуть стати:

а) відрахування з державного бюджету частини сум, отриманих від реалізації конфіскованого майна засуджених осіб, від сплати штрафів за адміністративні та кримінальні правопорушення;

б) суми від спеціального мінімального податкового збору (збір під час укладення певних видів страхових договорів);

в) добровільні внески юридичних і фізичних осіб.

Відповідно до функцій і завдань зазначений фонд може належати до системи органів соціального захисту. Водночас можливий варіант створення такого фонду при Міністерстві юстиції України [14].

Обов'язковою функцією Фонду повинна бути задіяність представників громадськості, волонтерських рухів, правозахисних організацій, адвокатської спільноти, окремих небайдужих громадян у його органах правління. Це сприятиме прозорому розподілу коштів і справедливому, і відповідатиме меті й принципам Європейської конвенції про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Квашис В. Е. Зарубежное законодательство и практика возмещения ущерба, причиненного здоровью потерпевших от преступлений / В. Е. Квашис, Л. В. Вавилова // Правовые и социальные проблемы защиты жертв преступлений. – М., 2007. – С. 18–26.

2. Бабаев М. М. Криминологическая безопасность в системе национальной безопасности (опыт структурного анализа) / М. М. Бабаев, В. А. Плешаков // Криминологический журнал. – 2005. – № 7. – С. 17–25.

3. Звекич У. Обзоры виктимизации: международная перспектива / У. Звекич, А. Фрате // Латентная преступность: познание, политика, стратегия. – СПб., 2014. – С. 74–82.

4. Сироїд Т. Л. Захист жертв злочинів у міжнародному праві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Сироїд Тетяна Леонідівна. – Харків., 2000. – 162 с.

5. Ільницька У. В. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій / У. В. Ільницька //

Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2012. – Вип. 24. – С. 84–91.

6. Чернявська Л. Н. Суб'єктність міжнародних неурядових організацій у світовій політиці : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Чернявська Людмила Назарівна. – Київ, 2007. – 235 с.

7. National Organisation for Victim Support [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.trynova.org>. – Title from the screen.

8. Кухта К. И. Институт жертвы преступления (потерпевшего) в уголовном процессе США / К. И. Кухта // Адвокатская практика. – 2007. – № 4. – С. 41–45.

9. Юрченко О. Ю. Проблеми захисту жертв злочинів у європейських країнах та США [Електронний ресурс] / О. Ю. Юрченко // Порівняльно-аналітичне право : електрон. фахове наук. видання. – 2013. – № 2–3. – С. 332–335. – Режим доступу: http://pap.in.ua/3-2_2013/9/Yurchenko%20O.Yu.pdf. – Назва з екрана.

10. Форитор Т. М. Проблеми забезпечення прав потерпілого в кримінальному процесі: порівняльно-правовий аналіз / Т. М. Форитор // Адвокат. – 2010. – № 12 (123). – С. 31–36.

11. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, Б. В. Малишев, З. М. Саїдова; за заг. ред. О. А. Банчука. – Київ : Москаленко О. М., 2015. – 268 с.

12. Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю : Постанова Верховної Ради України від 26 січ. 1993 р. № 2931-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 11. – Ст. 87.

13. Абламський С. Є. Окремі аспекти відшкодування шкоди, завданої злочином потерпілому, у кримінальному судочинстві / С. Є. Абламський // Право і безпека. – 2012. – № 3. – С. 154–159.

14. Кучинська О. П. Проблеми реалізації прав потерпілих у кримінальному судочинстві [Електронний ресурс] / О. П. Кучинська // Часопис Академії адвокатури України. – 2010. – № 9. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2010-4/10koppks.pdf>. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 06.01.2017
